

VITA A CIGÁNYSÁG JÖVŐJÉT MEGHATÁROZÓ FOLYAMATOKRÓL

DOI: 10.17355/rkkpt.v26i2.217

NAGY PÁL*

A jövő elkezdődött, a múlt nem ért véget – történeti felvetések Forray Katalin és Orsós Anna írása nyomán

Bevezetés

A romákról zajló diskurzusok időről időre felerősödnek, a politikai-ideológiai mezőben, a közéletben és a tudományos kutatásokban is. Néhány éve ez európai léptékben is jelentkezik, és szerzők sokasága igyekszik újragondolni a romák helyzetét, kultúráját, az előttük álló távlatokat. A nemzetközi szintéren meghatározó Marushiakova és Popov, az általuk szerkesztett, Donald Kenrick emlékére megjelentetett kötetben¹ három tanulmányt is szántak alapvető problémák áttekintésére: roma kultúra és politika, a roma kultúra problémái és kihívásai, no meg a már évtizedes kérdés: *who are roma, who are the gypsies?* Korábban külön foglalkoztak a „gypsy studies” módszertanával,² a szociális inklúzió európai léptékű politikai összefüggéseivel,³ valamint az identitással és a nyelvvel.⁴

* A szerző történész a Miskolci Egyetem Tudásközpontjának munkatársa, nagy.szie@gmail.com.

¹ Marushiakova, E. – Popov, V. (ed.): *Roma Culture: Myths and Realities*. Series editors: Kyuchukov, Hristo –a Hancock, Ian. Munich, Lincom Academic Publisher, 2016. Roma Series, Volume 3. In Memoriam Donald Kenrick (1929-2015).

² Marushiakova, E. – Popov, V.: *Between Exoticization and Marginalization*. Current problems of Gypsy Studies. *Behemoth – A Journal on Civilization*, 2011. 1.

³ Marushiakova, E. – Popov, V.: *European Policies for Social Inclusion of Roma: Catch 22? Social Inclusion*, 2015, Volume 3, 19–31.

A hazai szakirodalomban is sorra születnek írások a romák érdekképviseléről, politikai szerveződéséről, esélyegyenlőségéről. Legutóbb Tamás Gáspár Miklós publicisztikája⁵ váltott ki vitákat, főként szociológusok körében, amely jól mutatta a romákkal kapcsolatban napjainkban felmerülő egyik legerősebb értelmiségi dilemmát: láthatóan meg vannak zavarodva a kutatók, mert teljes szolidaritást és feltétel nélküli pozitív elfogadást akarnak mutatni a romák felé, miközben nem értenek egyet a romák törekvéseinek etnicista, nacionalista, populista irányba fordulásával, maradnának az osztályalapú, emancipációs értelmezésnél. A tudományos újragondolások közül Ladányi János és Szelényi Iván írását⁶ emelném ki, amely a strukturalista elméletet viszi tovább az újraszortosodás szempontjából, történeti áttekintéssel a kirekesztődés 20. századi változatairól.

Az áttekintés és a jövőbeni lehetséges alternatívák felmérésének szándékával született Forray Katalin és Orsós Anna *Roma jövő Magyarországon* című írása is.⁷ Történeti, nyelvi áttekintés után a jövőképeket vizsgálják, és felvázolják a romák két lehetséges útját. A két szerző álláspontját tekinthetjük a PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszéke koncepciójának is. Ez a tanszék ma kétségtelenül a romológia legfontosabb és legkiterjedtebb tevékenységet folytató felsőoktatási műhelye. Romológia tanszék máshol is van már, de szak csak náluk, és erősen meghatározzák, befolyásolják sokak véleményét, tudását, akik cigányokkal foglalkoznak, vagy valamilyen módon tanítanak, beszélnek romákkal kapcsolatos kérdésekről. Nem szándékom Forray és Orsós írását direkt kritizálni, nem akarok öncélúan vitatkozni. A tanszék egykori óraadó tanáraként a szaktörténész szempontjából fogalmazom meg észrevételeimet, mára széleskörű forráskutatási és forráskritikai

⁴ Kamusella, T. – Nomachi, M. – Gibson, C. (ed.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. New York: Palgrave Macmillan, 2016.

⁵ Tamás Gáspár Miklós: A lényegről. 2017. január 14. http://kettosmerce.blog.hu/2017/01/14/tgm_a_lenyegrol (Utolsó letöltés: 2018. június 5.)

⁶ Ladányi János – Szelényi Iván: Alsókasztosodás. *Élet és Irodalom*, 2014. szeptember 19.

⁷ Forray Katalin – Orsós Anna: Roma jövő Magyarországon. *Educatio*, 2016/4. 516–526.

tapasztalataim alapján, leginkább a történeti kép árnyalásának szándékával.

Történeti kérdések

A roma, cigány népesség története című résznél rögtön felmerül egy látszólag talán sokak számára szükségtelen kérdés: valóban van-e cigány történelem, legalábbis van-e külön, önálló és egységes történelme a romáknak/cigányoknak? Valójában nincs. Az, amit cigány történelemnek nevezünk, olyan konstrukció, amit úgy hozunk létre, hogy a cigányok múltjára vonatkozó adatokat, vagy amit cigányokra vonatkozóknak vélünk, valamilyen rendező elv szerint egymás mellé helyezünk és következtetéseket vonunk le belőlük. Ez a cigány történelem azonban nem egy másik, a magyarral vagy az európaival szemben álló, külön történelem, hanem annak része. A cigányok múltja a magyaroknak is a történelme, a magyaroké pedig a cigányoké is, már amennyiben így tesszük fel kérdéseinket és van ennek értelme.

Három alapvető szemléleti, módszertani probléma is megjelenik a „cigány történelem” definiálásában és értelmezésében: 1. A szélesebb magyarországi és európai történeti kontextus szükségessége, vagy éppenséggel hiánya. 2. A cigányok egységes népként való értelmezése. 3. A cigányok múltjának etnicizálása. A cigányok múltjáról való különféle viták egyik alapvető kérdése, hogyan jönnek létre az e múltra vonatkozó ismeretek, és helyes út-e a jelenből visszafelé értelmezni azt, amit cigány történelemnek szoktunk nevezni. Nem bocsátkozhatom ebben az írásban történetelméleti kérdések kifejtésébe, csak utalok a historizáló, etnicizáló szemléletet bíráló korábbi tanulmányomra.⁸ Osztozva Forray Katalin és Orsós Anna véleményével, hogy indokolt a cigányokról külön beszélni, a történelemértelmezési felvetéseimet nem általánosan, hanem az evidenciaként megfogalmazott, konkrét kijelentéseikhez viszonyítva viszem tovább.

⁸ Nagy Pál: Ki beszél itt cigány történelemről? In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmk a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécs: PTE, BTK, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2015. 50–127.

Nem világos teljesen, mit értenek azon, hogy a cigányság jellegzetes csoport volt. Az volt, de pontosan miért és miben? Demográfiai arányban? A gazdaságban és a társadalomban elfoglalt pozíciókban, vagy éppen azok hiányában? Kulturális különösgben? Még képlékenyebb annak értelmezése, hogy a Balkánon a cigányság inkább jellegzetes csoport lehetett Magyar-országhoz képest. Ebben a viszonyításban Fraser és Crowe⁹ megközelítésére kérdeznek rá, amivel magam is egyetértek, de saját álláspontjukban is megjelenik néhány olyan momentum, aminek az értelmére nekem kell rákérdeznem, kiegészítést tennem. Fraser és Crowe nem ismerték eléggé a Balkán és a Kárpát-medence cigány népességének múltját, főleg pedig nem ismerték eléggé az itteni országok történelmét, csak a cigányokra vonatkozó történeti fragmentumokat, amelyeket nem helyeztek megfelelő történeti kontextusba. Az, hogy melyik térségben volt jobban jellegzetes csoport a cigányság, szerintem nem fontos kérdés, ha mégis, akkor mindkettőben, csak másképpen. Nem ez a lényeg, hanem a középkori és koraiújkorai társadalmi berendezkedés eltérő változatai és ennek eltérő hatásai azokra, akik cigányok voltak, vagy annak számítottak. Crowe észrevette valamelyest ezt a különbséget, de nem látta át a társadalmi folyamatokat, illetve a Balkán és a Kárpát-medence közötti migrációt és az ezzel összefüggő etnikai átalakulásokat. Ha jellegzetességekről beszélünk, akkor azt mondanám, hogy a csoportok „szállították” ezeket, de ezzel együtt a jellegzetességek át is változtak. Ez a két térség történelmének és népi kultúrájának egészében értelmezhető, nem csak önmagában a cigányokra.

A jellegzetességekre irányuló kérdéskörben két olyan megállapítás van, amiket másképpen látok.

Az a megfogalmazás, mely szerint „*a Balkánról észak és nyugat felé költözőkődő népesség*” volt a cigányság,¹⁰ azt sugallja, mintha az összes cigány egyetlen, egységes és azonosan cselekvő entitást alkotott volna. Az elmúlt évek kutatásai alapján ezt az értelmezést át kell gondolni. Önmagában kérdéses, hogy minden cigány valóban jött volna valahonnan. Nem kerülhető meg annak lehetősége, hogy a cigány népesség egy része a nem cigány népesség leszármazásával

⁹ Fraser, Angus: *A cigányok*. Budapest: Osiris Kiadó, 1996.; Crowe, D. – Kolsti, J. (ed.): *The Gypsies of Eastern Europe*. New York – London, 1991.

¹⁰ Forray – Orsós, 2016. 516.

jött létre és a „cigánnyá” válásnak ez a módja végigkíséri ennek a népességnek a történetét évszázadokon át. Az viszont teljesen biztos, hogy ez a népesség nem volt egységes, csoportjainak mozgása nem volt azonos térben és időben. Továbbá, a Balkán és a Kárpát-medence közötti viszonylatban nem tudatos, tervszerű költözésről beszélhetünk, hanem többnyire a román fejedelemségekből Magyarországra történő szökésekről. Természetesen nem vonom kétségbe, hogy Nyugat-Európába is vándoroltak be cigányok, de a hagyományos vándorlásos koncepciót ma már nem tartom általános, tudományos evidenciának.

A másik megállapítás az 1893-as összeíráshoz kapcsolódva, hogy a korábbi összeírások kisebb merítésűek voltak. Ez csupán egy rövid kitétel, de fontos és pontosítani szükséges. Pontatlan az a summás kijelentés is, hogy a 18. század végén már tudományos elemzés készült az erdélyi cigányokról. Valószínűleg Augustini ab Hortisra gondolnak, akinek valóban az első modern tudományos összefoglalást köszönhetjük, de az nem csak Erdélyről szól. Nézzük meg közelebbről az összeírásokat! Az 1893 előtti országos cigányösszeírások nem voltak kisebb merítésűek az 1893-asnál, nem ez az érdemleges különbség. 1768 és 1893 között öt országos cigányösszeírás történt, ezeket végre is hajtották, csak nincsenek kellően feltárva és feldolgozva. Három az ún. feudális kori összeírások típusába tartozik, helytartótanácsi rendeletre készültek: 1768-ban, 1794-ben és 1837-ben.¹¹ Másik kettőre már a rendszeres modern népszámlálások időszakában került sor belügyminisztériumi rendeletre: 1853/54-ben és 1873-ban.¹² Erdélyben 1781-ben volt az egész főkormányzóságra vonatkozó összeírás.¹³ Az 1893-as abban

¹¹ Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kaposvár: Kiadja a Társadalomtudományi Tanszék gondozásában a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. 1998.

¹² Váradi János: *A cigány népesség a történeti Magyarország polgári korszakában*. Pécs: Phd értekezés. 2014.

<http://www.idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/varadijanosphd.pdf>
(Utolsó letöltés: 2018. június 5.)

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára F 46. Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Gubernium Transylvanicum (In Politicis). Nro. 1781/2561, 1781/4868.

Az összeírás elrendeléséről és végrehajtásáról l. *Kolozsvár cigány népessége II. József korában* c. cikkemet. <https://erdelyikronika.net/2017/11/kolozsvar-cigany-nepessége-ii-jozsef-koraban/> (Utolsó letöltés: 2018. június 5.)

különbözik a korábbiaktól, hogy tudományos előkészítéssel, tudományos intézmény részvételével történt, és a nyelvről egyik korábbi sem nyújt olyan adatokat, mint ez. Továbbá, ez az egyetlen olyan, aminek az adatait feldolgozták és kiadták.

Az említett összeírások tartalmaznak ugyanolyan adatfajtákat, mint az 1893-as, felmérhető belőlük a területi eloszlás, a vándorlás és a letelepedettség, a jogi helyzet, a foglalkozási, vallási, vagyoni tagolódás, a kormegoszlás, a családszerkezet, stb. Az egyes conscriptiok hasonló adatfajtaiból pedig megrajzolható egy másfél száz évre nyúló idősor. Ennek elvégzése szerintem a történeti kutatás egyik legnagyobb és legfontosabb feladata. Jómagam néhány éve ezen dolgozom, néhány összeírást pedig forráskiadványban tettem közzé.¹⁴

A cigányok magyarországi jelentőségének illusztrálásában egy másik kétsoros meghatározáson is megakadtam, mert meglepő, sőt, nem is értem miért írták ezt le Forray Katalinék. Úgy gondolják, hogy a cigányok zenéje az autentikus cigány népzene „*egyfajta továbbfejlesztése*”, ami „*magyar népzeneinek számított a reformkor óta*”.¹⁵ Itt is több probléma sűrűsödik egybe és szerintem pontatlansághoz vezet. Ebben a meghatározásban megjelenik a tanulmány hangvételére több helyen is jellemző tületnicizálás, bár finom visszafogottsággal és intelligensen.

A cigány csoportok autentikus népzeneje és a szolgáltató zene (azaz cigányzene) ismereteim szerint két különböző dolog. Bartók Béla, Sárosi Bálint és Kovalcsik Katalin ezt egyértelműen tisztázták. Helyére került Liszt Ferencnek az a téves elképzelése is, hogy a cigányzene valamiféle etnikus cigány zene lenne. Az a megállapítás, hogy a cigányok zenéje (a cigányzene kifejezést szerzőink kerültek) „*magyar népzeneinek számított a reformkor óta*”,¹⁶ talán túl kategorikus. Elég fellapoznunk a Magyar Néprajzi Lexikon „*cigányzene*” és „*hangszeres népzene*” szócikkeit.¹⁷ A cigányzene

¹⁴ Nagy Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999)*. Gödöllő: Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány. 2011.

¹⁵ Forray – Orsós, 2016. 516.

¹⁶ Forray – Orsós, 2016. 516.

¹⁷ A szócikkek elérhetők: Magyar Néprajzi Lexikon.

<http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-1130.html>, és

<http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-1064.html> (Utolsó letöltés: 2018. június 5.)

főként városi cigányzenészek által játszott zene. „Ez a zene azonban nem cigány (s ezért szigorúan megkülönböztetendő a *cigány népzeneétől*¹⁸), hanem zömében a 19. században keletkezett magyar népies műzene.” A közönség igényeihez alkalmazkodó cigányzenészeknek a hangszeres népzene megőrzésében is fontos szerepe volt, az amatőr vagy legfeljebb félhivatásos paraszt muzsikuskok mellett, majd a népi hangszereken játszó parasztok számának megcsappanása után. Ez a hangszeres népzene sem cigány etnikus népzene, hanem magyar népi hangszeres hagyomány. Azaz a cigányok játszottak/játszhattak magyar népzeneét is, nem csak olyat, ami nem volt az, de annak számított. A cigány népzene pedig mindezekről teljesen független, ahogy azt Kovalcsik Katalin több tanulmányából ismerjük.¹⁹

Az a cigányzene, ami a reformkortól bontakozott ki (illetve mindenki azt hiszi, hogy akkortól) nem tekinthető tehát a cigány népzene továbbfejlesztésének. A szolgáltató zenélés elterjedése pedig nem kapcsolható direkt egy időponthoz, időszakhoz, hanem folyamat, ami a 17. században indult és összefüggött a reformáció elterjedésével. A szórakoztatást, a szórakoztató zenélést egész Európában, Magyarországon pedig különösen, tisztességes, erkölcsös emberhez méltatlan foglalkozásnak tartották és lenézték évszázadokig. A 17. században a protestáns etikának és a cigányokra a céhek gazdasági nyomása miatt nehezedő foglalkozásváltási kényszernek a hatására kezdődött a cigányok bekapcsolódása a szórakoztató zenélésbe és a hangszeres magyar népzene továbbörökítésébe.²⁰ A 18. században már megalakultak cigánybandák. Több, mint évszázadnyi formaváltozások után a reformkorban a szolgáltató zene átalakult, kiterjedt, magasabb státuszba emelkedett, a folyamatban művelődéstörténeti fordulópontot idézve elő, miközben erősen differenciálódott is az a réteg, amely művelte. A 19. század közepén a Viktória királynő előtt muzsikáló Rác Pali

¹⁸ Kiemelés a Magyar Néprajzi Lexikon eredeti szócikkében.

¹⁹ Kovalcsik Katalin: Szlovákiai oláh-cigány népdalok. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1985. és Kovalcsik Katalin: A beás cigányok népzenei hagyományai. In: Barna Gábor – Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok I. Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18-19. században*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 1993.

²⁰ Nagy, 1998.

zenekara és a falusi, gatyás cigányok bandái között áthidalhatatlan távolság volt. Az éles különbség a korabeli képi ábrázolásokon is megjelenik.

Falusi cigányzenészek, 1854 k.

Rácz Pali zenekara Londonban, 1874.

Évek óta nem értem, hogy a nem történész, történeti kutatást ténylegesen nem végző szerzők miért korlátozzák a magyarországi cigányok történetét a 19. század végére és a 20. századra. Így elveszik maguktól a hosszú időtartamú történeti perspektívát, amelyben az aktuális jelenhez vezető folyamatok és változások realisabban lennének felmérhetők és történeti fragmentumokból álló konstrukciókat jelenítenek meg történeti egészként. A „cigány népesség története” címet viselő részben a valóban történetinek tekinthető okfejtés három-négy bekezdésre korlátozódik, amiben a 19. század vége és a 20. század eleje a domináns. A 19. század utolsó harmada valóban vízvonalzó, magam is úgy írtam le, mint az együttélés feltételeit megváltoztató időszakot.²¹ A magyarországi cigányok történetében azonban az első olyan időszak, amely átrendezte a cigányok helyzetét, a 17. század volt, több folyamat

²¹ Nagy Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. In: *Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. Országos Konferenciája 2007. október 13-14. Budapest: Történelem Tanárok Egylete, 2008. 35–50.*

akkor kezdődött el. Például akkor lett visszatérő kihívása a cigányok életének a foglalkozás- és életmódváltási kényszer is, amely ismétlődik napjainkig. Ugyanakkor a 19. század végén nem történt mindenben akkora horderejű változás, hogy azt klisészerűen ehhez az időszakhoz lehetne kötni.²²

A „cigány népesség története” nem csak kronológiai szempontból van Prokrusztész-ágyba szorítva. Ezt mondhatjuk arról is, amit Forray és Orsós történeti szempontból fontosnak tart. Sok más szerzőhöz hasonlóan dominánsan ők is az üldözéstörténeti narratívát követik, és a cigányokkal szembeni intézkedések néhány elemét emelik ki. Ily módon egyoldalú, beszűkített történeti kép jön létre. Az ő logikájuk szerint a cigányok államszocializmus alatti története nem egyéb, mint „*cigányellenes akciók*” sorozata, melynek példájaként a „*tetvetlenítést*” említik.²³ Jellegetes mintája ez annak a múltszemléletnek, amely olyan jelenségeket, amelyek nem csak cigányokat érintettek, illetve nem érintették a cigány népesség összességét, a történeti összefüggésekből és a korabeli társadalmi és politikai környezetből kiragadva, általános cigányellenességeként értelmez, alig fordítva figyelmet arra, ami szembe helyezhető ezzel, vagy ha igen, akkor abban is „*kényszert*” lát. A cigányok munkához juttatásáról van konkrétan szó, ezt sem lehet a korszak gazdasági meghatározottságaitól elválasztva értelmezni.

A legtöbb észrevételem a történeti áttekintés második bekezdéséhez kapcsolódik, különösen a 19. századra és a 20. század első felére vonatkozó kategorikus kijelentésekről. „*A cigányság nagyobb létszámú csoportjai a 20. század elején vándoroltak*” kijelentés úgy hangzik, mintha a cigány népesség zöme vándorló lett volna.²⁴ A cigányok többsége a 20. század elején nem vándorolt, akik valóban vándorcigánynak számítottak, területileg behatárolható térben tették ezt (főként Krassó-Szörény vármegyében), csoportjaik pedig nem voltak nagy létszámúak. Utalnom kell itt az 1893-as összeírás vonatkozó adataira. Az 1860-as évektől mintegy három évtizeden át a korabeli források az ún. kóborcigányok számát 15

²² Majtényi György: *Állami segítség vagy erőszakos asszimiláció? Az 1945 utáni roma történelem forrásairól és értelmezéséről. Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene.* Pécs: Felelős szerkesztő: Márfi Attila, társszerkesztő: Dr. Kosztics István. 2005. 121–132.

²³ Forray – Orsós, 2016. 517.

²⁴ Forray – Orsós, 2016. 516–517.

ezerre tették. 1893-ban a vándorcigányként kimutatottak száma nem érte el a 10 ezret, a teljes cigány népességnek ez alig haladta meg a 3 %-át.²⁵ A 20. század elején volt élénkülés a migrációban, ezért is akartak új összeírást 1909-ben,²⁶ de a fő tendencia, amit az 1893-as felmérés is mutat, nem változott. A cigány népesség a falvak és a gazdavárosok peremén élt, valamint a nagyvárosok nyomortelepein (például Érsekújvár-Péró). Erre Forray Katalin és Orsós Anna is utal részletesen egy félmondatban, de ez nem kap kellő hangsúlyt.

Annak a tendenciának a leírásával, amit a 19. század végén az iparosodás és némely csoportoknak a modernizációból történt kirekesztődése jelentett, nincs vitám. A társadalmi távolságok növekedéséről viszont hasonlóan árnyaltabb a véleményem, mint a zenéről, különösen arról, hogy mikor és miként vált ez feltűnővé. Az iparosodás hatására, no meg a népességmozgások és a társadalmi szerkezet átalakulásának hatására a távolság valóban nőtt a 19. század végén a cigány és nem cigány népesség között is, de ez egyrészt nem etnikai folyamat volt csak, másrészt nem ekkor kezdődött, nem ekkor vált láthatóvá. Az a folyamat, amibe ez illeszkedik, szintén a 17. században kezdődött, a cigányok és nemcigányok közötti távolságot is akkor érzékelték először, majd a 18. században. A Mária Terézia és II. József uralkodása alatti regulációs politikának az elsődleges célja éppen a távolság csökkentése volt (az asszimilációs politika pedig az eszköze). A távolság növekedése folyamatos volt és mindig összefüggött a magyarországi társadalom egészének változásaival, különösen később, a két világháború között. A 17. és 19. század között befolyásolták a népességnek a Kárpát-medence és a Balkán viszonylatában, időnként pedig nagyobb földrajzi léptékben bekövetkező átrendeződései.²⁷

Nem mondanám hogy a 19. század vége előtt „*inkább csak a saját nyelvüket beszélő, zárt vándorcigány közösségekre irányult figyelem*”.²⁸ Sokan csak ezt hiszik, mert az erre vonatkozó néhány szórványos adatot ismerik, a történeti forrásokat és szakirodalmat

²⁵ A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Budapest: szerk. és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. 1895. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új folyam. IX. köt.

²⁶ Nagy, 2011. 191–197.

²⁷ Nagy, 2015.

²⁸ Forray – Orsós, 2016. 516.

nem. Valójában azonban egészen más aspektusai is felmerültek már jóval előbb a cigányokkal kapcsolatos problémáknak.²⁹ Akár az országgyűlési törvényalkotást és bizottsági munkálatokat, akár a kormányzati politikát, akár a helyhatósági szabályrendeleteket nézzük, jóval a 19. század vége előtt felmerültek a cigányok helyzetének általános rendezési elvei és különféle elképzelések a megoldásra.³⁰ Továbbá, a forrásokban cigánynak nevezett csoportok, amelyek vándoroltak, pontosabban helyet változtattak és megélhetésüket keresték, nem feltétlenül beszéltek cigány nyelven. Ezt a személyleírások³¹ és az erdélyi történeti demográfiai források egyértelműen mutatják.³² Azt sem értem, miért gondolják, hogy a szóban forgó közösségek zártak lettek volna. A forrásokból (így a peres iratokból) azt is meg lehet állapítani már a koraűjkortól, hogy a vándorcigányok keveredtek nem cigány marginális rétegekkel.

A modernizációs dilemma határozottan megjelent már a reformkori vármegyei politikában (például Torna és Tolna vármegye), és nem csak a vándorcigányokkal kapcsolatban. Itt kénytelen vagyok saját kutatásaimra utalni.³³ Az 1850-es évektől (a jobbágyfelszabadítás hatásai, földnélküliség) különféle városokban visszatérően foglalkoztak a peremterületek nyomortelepeivel, az ottani szegénységgel, a lakhatás szörnyűséges körülményeivel. Éppen azért, mert az, amit Forray és Orsós a 19. század végéhez köt, már évtizedekkel előbb is létezett. Példaként említem Szentest, ahol a városi tanács az 1850-es évek elején a panaszt benyújtó cigányok sanyarú helyzetével foglalkozott. A jelenség mögött az a társadalmi

²⁹ Varga J. János: Fürsorglicher Gutsherr, fürsorglicher Staat. Zigeuner in Westtransdanubien im 17. –18. Jahrhundert. In: Kropf, Rudolf – Polster, Gert (Hg.): *Die Volksgruppe der Roma und Sinti bis 1938*. Eisenstadt: Redaktion: Evelyn Fertl, 2016. 89-100.

³⁰ Nagy, 1998.; Varga, 2016.; Soós István: Assimilation oder Integration? Staatliche und administrative Versuche zur gesellschaftlichen Einfügung der Roma im Königreich Ungarn (18. –19. Jahrhundert). In: Kropf, Rudolf – Polster, Gert (Hg.): *Die Volksgruppe der Roma und Sinti bis 1938*. Eisenstadt: Redaktion: Evelyn Fertl, 2016.101–121.

³¹ Nagy, 2011. 72–79.

³² Miskolczy Ambrus – Varga E. Árpád: *Jozefinizmus Tündérországban*. Budapest: Tarsoly Kiadó, 2013.

³³ Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kaposvár: kiadja a Társadalomtudományi Tanszék gondozásában a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, 1998.

folyamat húzódott, amely cigányok és elnyomorodott nemcigányok alsókasztosodásához és putrinegyedekbe húzódásához vezetett. A hazai szakirodalom³⁴ a 20. század elején figyelt fel erre, de jóval hamarabb kezdődött. Ladányi és Szelényi ennek csenyétei változatát írták le.³⁵ A 19. század végén, a 20. század elején a liberális állameszmével összekapcsolódva merült fel, hogy a cigányok helyzete rendezhető-e az emberi jogaikba való beavatkozás nélkül? Ez sem csak a vándorcigányokról szólt.

Két dolgot annak belátása mellett is hiányolok a 19. század végi, különösen pedig a 20. század első felére vonatkozó felvetéseknél, hogy a stílus és a műfaj nyilván feszes szöveget igényelt. Mindkettő az általánosabb történeti kontextus hiányának része. Néhány gondolattal visszatérek ehhez, mert a tanulmány több megállapításánál is megismételhetném. Az egyik: nem kap elég hangsúlyt, hogy cigánnyá válhattak olyan emberek a lesüllyedés, a deklasszálódás révén, akik nem születtek cigánynak. Mások pedig, akik cigánynak születtek, mobilitás révén megszűntek cigánynak lenni. A másik: az előzőből adódóan a cigányokra vonatkozó intézkedések nem érthetők meg elszigetelten, példának említem a cselédekre vonatkozó rabszolgatörvényt (1897) és derestörvényt (1907), amelyek jóval szigorúbbak voltak a cigányokat érintő rendelkezéseknél. Továbbra is elfogadom általános elvként, hogy a cigányokról indokolt külön beszélni, de vannak olyan kérdések, amikben ez a különválasztás nem előnyös.

Az oláh-cigányokra és a beások lakóhelyeire vonatkozó megállapításokat sem látom elég pontosnak, de egy ilyen jellegű szövegben, amely távlati tendenciákat vet fel, nem lehet rajta fennakadni. Arra azonban utalnom kell, hogy a 20. század első felében, amelynek csoporttagolódását Forrayék érintik, volt a cigány népességnek egy olyan része, amely a karakteres csoportatharok közé, amelyeket a kortárs szerzők³⁶ is felvetettek, és amit napjaink

³⁴ Madarassy László: A putri-negyed. *Néprajzi Értesítő*, 1905. 53–57.

³⁵ Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2004.

³⁶ Heiczinger János: Adatok a falu cigánykérdéséhez. *Népegészségügy*, 1939. 18.

szakirodalmában Erdős Kamil³⁷ nyomán alkalmazunk, nem volt besorolható. Főként azokban az említett szegregátumokban nem, ahova elnyomorodott agrárproletárok, munkások költöztek a cigányok mellé. Az ottani keveredésből lett az a hibrid cigány népesség, amelyik az 1950-es évek forrásaiban megjelenik.³⁸ Az ilyen jellegű kérdéseknél kifejezetten félrevezető lehet, ha a cigányokat nem a társadalmi struktúra, a marginalitás általánosabb kontextusában vizsgáljuk.

A beilleszkedésnek nem volt olyan egyenes összefüggése a csoporttagolódással, mint ahogy Forray Katalin és Orsós Anna leírják. Nem jelenteném ki, hogy az oláh cigányok ellen irányultak a 20. század első felének intézkedései, amit azzal magyaráznak, hogy „*a többi cigány csoport valamelyest be tudott illeszkedni*”.³⁹ A két világháború közötti forrásokból nem lehet azt a következtetést levonni, hogy direkt az oláh cigányokra irányultak a különféle intézkedések. A cigány holokauszt kutatásában komolyan vehető, kellő forráskritikai felkészültséggel rendelkező történészek ismereteim szerint nemigen tudják pontosan megállapítani azt, hogy a II. világháború végén az üldöztetés milyen mértékben irányult az egyes csoportokra. Arra a direkt megállapításra sem jutottak a kutatók, hogy „*alapvetően rájuk irányult*” az üldöztetés, mármint az oláh cigányokra. A trianoni határokon belül történt tömeggyilkosságok esetében valóban ez a tendencia. Az 1944. novemberi–decemberi deportálásokban viszont nem. A visszacsatolt felvidéki területeken a deportált cigányok túlnyomó része magyarcigány volt, a Dunántúlon pedig jelentős része beás. Több helyen pedig meghatározhatatlan, sérült identitású emberek, mert a II. világháború alatti internálásokban, majd a deportálásokban faji és szociális szempontok keveredtek.

Némely forrás már a 18. században arról szól, hogy a magyarcigányok kóborlók, nem fizetnek rendesen adót és rosszabbul viselik magukat, mint az oláh cigányok, akiken ott és akkor beásokat kell értenünk.⁴⁰ Ugyanabban az időben egy-két lókereskedő

³⁷ Erdős Kamil: A magyarországi cigányság. Törzsek, nemzetségek. *Néprajzi Közlemények*, 1958/1–2. 152–173.

³⁸ Nagy, 2015.

³⁹ Forray – Orsós, 2016. 517.

⁴⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára. Somogy vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei, 1777. II. k. 99–103. p.

cigánynak háza volt Debrecenben, míg a cigányok zöme a városkapukon kívül lakó, beilleszkedettnek nem igazán mondható magyarcigány volt.⁴¹ Azzal is számolnunk kell, hogy közel két évszázadon át a mai beások és oláh-cigányok elődeit egyaránt oláh-cigányoknak nevezték, a két világháború között is.⁴² Az oláh-cigányokra vonatkozó negatív leírások nem feltétlenül a mai értelemben vett oláh-cigányokra vonatkoznak. A hazai szakirodalomban erre vonatkozólag rengeteg az előfeltételezés, a kortársak számára pedig egyáltalán nem volt olyan egyértelmű a csoportba sorolás, miként azt ma gondoljuk. A 20. század elején kétségtelenül az oláh-cigányok voltak a legkevésbé beilleszkedettek, de ez a karakterizálás túlzóan általánosító és nem érvényes az oláh-cigányok összességére. Egyrészt, mert az oláh-cigányok között is voltak jóval kedvezőbb és rendezettebb pozíciókban élők, különösen a lókereskedők között, akik városi házakat vásároltak, magas adót fizettek, a hadseregnek szállítottak lovakat, hatékony kapcsolatokat ápoltak a nemcigányokkal. Másrészt, megjelenik ebben a leírásban az a jellegzetes gondolkodásmód, amely minden lumpen magatartáshoz és marginális, illetve társadalmon kívüli helyzethez feltétel nélkül az „oláh-cigány” fogalmát társítja.

Az, hogy a zenészek valamennyien társadalmilag elfogadottak voltak, az én kutatásaim szerint tévedés, amely nincs tekintettel a zenész népesség tagoltságára. A magyarországi társadalomnak az a megosztottsága, ami a 19. században kialakult és a két világháború között szélsőséggé vált, a cigányságon belül is leképeződött. Ez volt a meghatározó és a strukturális határvonalak nem estek vegytisztán egybe az al csoportok határaival. A polgárosultabb és jobb minőségű életet élők zöme valóban az ún. úri cigányok, azaz a muzsikások közül került ki, de a putrinegyedekben zenészek sokasága élt ugyanolyan kirekesztődött, a társadalmi munkamegosztásba be nem illeszkedett pária életet, mint sok beás és oláh-cigány. A cigány népesség identitása és élete sokkal rendezetlenebb és zavarosabb volt annál, mint ahogy az értelmezhetőseget könnyítő ideáltipikus kutatói rendszerezések mutatják.

⁴¹ Nagy, 2011:70–71.

⁴² Lásd pl. Heiczinger, 1939.

Értelmezési alternatívák és identitásépítés

A roma, cigány népesség története című rész fejtegetéseinek mintegy fele Forray Katalin és Orsós Anna tanulmányában nem szorosan vett történeti kérdésekről szól. Itt foglalkoznak az etnonímia, valamint a szociológiai és kulturális antropológiai megközelítések néhány kérdésével. Utóbbinál korrekt és tömör összefoglalását nyújtják a két tudományágra jellemző kutatási szemléletmódnak. Minden szerző, aki hasonló áttekintésekre vállalkozik, szembekerül azzal, hogy a cigányság társadalmi kategória vagy kulturális csoport. Marushiakova és Popov⁴³ a gypsy studies módszertani problémáinak kelet-európai aspektusait vizsgálva a *who are the Gypsies?* kérdésből kiindulva a Marginal Community és az Exotic Community megközelítéseivel írja le a szociológiai és kulturális antropológiai értelmezéseket. Forrayék ugyanezt teszik, és ezt teszi mindenki más is, aki foglalkozik ezzel. A strukturalista elméletet látom némileg másképpen, mint ők. Erről azonban ebben az írásban nem célozom elméleti vitát folytatni, csak az ő véleményük mellé teszem a magamét.

Azt természetesen értem, hogy a szociológiai és antropológiai szemlélet és metodika miért vezet más-más értelmezésekhez, eltérő hangsúlyokhoz. Azt viszont évek óta nem értem, hogy ezt a kettőt miért kell vagy alapon szembeállítani. Most ugyanis ott tartunk, hogy az egyik vagy másik irányzat követői saját tudományáguk módszertanához és szemléletmódjához konstruálják „a cigányokat”, amikor pedig vitáznak, az nem a romákról/cigányokról folyik, hanem a kutatói attitűdökről. Szerintem könnyen belátható, hogy a reális hétköznapi életben az egyén, közösség, csoport életében egyaránt vannak szociális meghatározottságok és kulturális meghatározottságok. Túl kéne ezen lépni és belátni, hogy egyik értelmezés sem a teljes igazság, egyik sem érvényes feltétel nélkül a cigányok összességére. Ha azt mondjuk a cigány népesség egészére, hogy a szegénység határozza meg, akkor az a valóság egy részére érvényes, mert vannak egyéb tényezők, amiket nem lehet figyelmen kívül hagyni. Viszont azt állítani, hogy létezik valami közös, össz cigány kulturális mintázat, szintén nem igaz. A magam részéről leginkább H. E. Hale

⁴³ Marushiakova – Popov, 2011.

álláspontjának elfogadására hajlok, amit korábban már részletesebben kifejtettem.⁴⁴ Nincs konszenzus arról, hogy mi az etnicitás. A „primordializmus”⁴⁵ és a „konstruktivizmus” címkéivel illetett megközelítések pedig nem feltétlenül ellentétesek, nem szembeállítani kell őket, hanem együtt alkalmazni.⁴⁶

Az ambivalenciát csak fokozza, hogy a cigány népesség egy része semmiféle etnikus kultúrával nem rendelkezik és nem is rendelkezett soha, mert úgy lett „cigánnyá”, hogy a társadalmi helyzete tette azzá, ha pedig igen, akkor az nemcigányoknak a cigányokhoz történt asszimilálódásával történt. Ezt az asszimiláció szempontjából is fontos mérlegre tenni. Jelen dolgozatomnak azt a visszatérő gondolatát, hogy nemcigányok cigánnyá váltak, külön tanulmányban kell majd megírnom. Szükségesnek látom viszont olyan egykori szerzők tapasztalataival alátámasztani, akiket a hazai szakirodalomban a strukturalista szerzők sem ismernek.

Madarassy László etnográfus a kiskunfélegyházán végzett terepmunkája után így írt a putrinegyedről 1905-ben: *„Majd minden nagyobb község mellett megtaláljuk a putrinegyedeket, a mely tehát, mai kialakulásában, többé nem egy fajnak különleges települési módja, hanem a legalsó társadalmi rétegek gyűlöhelye ...”* Ezekben a negyedekben húzódott meg *„Vidéki városok sorsüldözött, kitaszított, csavargó népe ...”*, *„Kegyelemkenyérre szorult elaggottak, a kiknek hely már nem jutott a városi szegényházban, elhagyott nyomorékok, a kiknek senkiök sincs, féleszüek, vagy mint nevezik: bolondok, a kikkel családjuk megszakított minden közösséget, rossz útra tévelyedettek, a kiket senki be nem fogad s a kik egyébként is kerülni óhajtják a hatóságok figyelmét s végül a cigányok ...”*⁴⁷ Nemzetiségi szempontból a putrinegyedek különösen elterjedtek voltak a szlovák és német vidékeken. Továbbá sűrűn előfordultak a Duna-Tisza közén, a Tisza két partján és Erdélyben. A putrinegyed társadalmi viszonyairól: *„Akár cigány,*

⁴⁴ Nagy, 2015.

⁴⁵ A magyarországi szakirodalomban gyakran nevezik esszencializmusnak.

⁴⁶ Hale, Henry E.: Explaining Ethnicity. *Comparative Political Studies*, Vol. 37. 2004/4, 458–485. Magyar fordítása: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/pdf/05hale.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. június 8.)

⁴⁷ Madarassy, 1905. 53–54. A putri nem csupán hajlékot jelentett, az elnevezés a 19. században ráragadt a településeken kívüli telepekre és ennek fogalmává vált.

akár nem, ért mindegyik a muzsikához s farsang idején minden parasztlakodalmat ők muzsikálnak ki.” ... „Érdekes, hogy egy-két ember a putri-nak azon eleme közül, a melyik nem volt eredetileg cigány, a túlnyomó cigány környezetben, vagy az állandó érintkezéstől egészen elcigányosodik, beházasodik s felveszi azoknak minden tulajdonságát.”⁴⁸

A 20. század első harmadában az agrárproletárság népes osztálya vált. Ennek okait a kortársak leginkább három tényezőben látták: a nagybirtok nyomása a parasztsokra, a kisbirtokok osztódása, az egészségtelen földreform. Mindezt tetézte az agrárválság, a tömegesen munka-, és kereset nélkül maradó tömegek a gazdavárosokba vándoroltak. Antalffy Gyula 1936-ban Karcag példáján mutatta be mindezek következményeit.⁴⁹ A földmunkások egycsapásra városi proletárokká váltak, de olyan városokban, ahol „a gyárak és ipartelepek teljes hiánya miatt” nem élhették a munkások életét. A házaikat elvesztő, tömegesen fedél nélkül maradó agrárproletárok számára „nem volt más menekvés, mint a cigánynegyedbe való kivándorlás”. Az 1930-as években a cigánynegyedekben túlsúlyra jutottak az elnyomorodott agrárproletárok, így Karcagon a „déli cigányváros”-ban is. Az itteni viszonyokról így írt Antalffy: „A cigánynegyedbe húzódtott magyar földmunkások sorsa és életszintje teljesen azonos a cigányokéval. Ugyanolyan förtelmes putrikban laknak s ugyanolyan embertelen szükségét szenvednek. Mert itt igazán teljes az egyenlőség s a jövedelemeloszlás is arányos.” ... „Lakásuk tipikus cigányputri. Négy csupasz, meszeletlen vályogfal, bűdösbürokszárból készült tető és a szoba végén deszkával elkerített rész, szalmával leszórva, ez az ágyakat pótolja. Sokszáz agrárproletártársa ugyanilyen oduban s hasonló kereseti viszonyok között él.”

A romani és beás nyelvű közösségek a cigány népesség kis hányadát teszik ki. Az e két csoportba sorolhatók a 18-19. században is a teljes cigány népesség töredékét alkották. A többi esetben nem feltétlenül, illetve nem minden részénél beszélhetünk identitásvesztésről, nyelvvesztésről, etnikai asszimilációról, mert nem is volt olyan, amit el lehetett veszteni. Régebben én is az asszimilacionista

⁴⁸ Uo. 56–57.

⁴⁹ Antalffy Gyula: Magyarok a cigánysoron. Az alföldi „gazdag” parasztvárosok újkeletű agrárproletársága. *Népszava*, 1937. április 18. 11.

szemlélet mellett voltam, de most már biztos vagyok benne, hogy nem alkalmazható a „cigány történelem” univerzális leírásaként.

A forráskritikai történetkutatás és az identitásépítő múltértelmezés viszonyításánál nem teljesen értem a szerzőpáros álláspontját. Itt valóban csupán annak konstatálásáról van szó, hogy ez a kettő konfrontálódik? Vagy elsőbbséget adnak az identitásépítőnek? Azért felelős számomra ez a rész, mert az egyik tudományos, a másik nem, mégis egyenrangúként beszélnek róluk. Az a véleményem, hogy a kettőnek külön kell válni, mert az identitásépítő műtszemlélet nem kutatás, nem tudomány, hanem egy mozgalom ideológiai megalapozása.⁵⁰ Ha a szaktudományos kutatást és a tananyagfejlesztést ennek alárendeljük, akkor nem járunk jó úton. Féltreértés ne essék, én is látom a folyamatot, amiben a múlt újraértelmezésére való törekvés eszközzé válik, de nem fogadom el az elsőbbséget úgy, ahogy egyre drasztikusabban rátelepszik mindenre, sőt a különféle tudományos intézmények is ehhez kezdenek igazodni, ami rendkívül rossz irány a tudomány felől nézve. Mostanra ott tartunk, hogy értelmiségi „különítmények” szerveződnek a szaktudományos történeti kutatással szemben, „cigány történelem kutatása” címen, sok esetben történelemhamisításra, s ez az évek óta tartó folyamat intézményesül is. Történeti kérdésekben nem lehet a roma jövő alternatívája az etnicizmus és a szakszerűtlenség, a finoman identitásépítőnek nevezett irány elfogadása.

Lehet, hogy „*a történeti dimenzió par excellence a politikai identitástudat kérdésének látszik*”,⁵¹ de nem az. Több utalásból is világos, hogy Forray Katalinék elsősorban azt akarják elemzés tárgyává tenni, hogy a történelem miként válik identitásképző tényezővé, s ebben a fő szimbólum a roma holokauszt európai szinten is. Azt nem tudom elfogadni, hogy ezt „*történeti megközelítésként*” értelmezzük, a valóban tudományos történeti kutatások eredményeit pedig ne vegyük tudomásul. A történeti realitásoktól elrugaszkodó „roma narratíva” nem állítható a forráskritikai kutatás helyére. Ez a bizonyos „roma narratíva” erőteljesen etnicista, sőt némely elemében rasszista. A kutatók

⁵⁰ Nagy, 2015.

⁵¹ Forray – Orsós, 2016. 518.

többsége azonban nem bírálja, sőt ha valaki vállalja a faltörő kos szerepét, akkor elvakult mozgalmárok megbélyegzik.

A holokausztról szóló művek közül Forray Katalinék két újabb kiadványt említenek meg. Bernáth, Brassói és Orsós jóval színvonalasabb kötetére szót sem vesztegetnek,⁵² annál többet Bársony és Daróczi munkájára.⁵³ Ezt meg is indokolják: „*Erre az írásra azért hivatkoztunk, mert jól mutatja, hogy az áldozatok számáról, a konkrét események lefolyásáról folytatott vita, azaz maga a történelem fontos identitásképző megközelítés lehet, ha egy nép saját narratívájának bemutatására alkalmazza azt.*”⁵⁴ Ezen a ponton határozott ellenvéleményem, hogy az említett szerzők nézetei nem tekinthetők „*egy nép saját narratívájának*”, nem értelmezhetők úgy, mintha az e kategóriába beleerőltetett összes roma/cigány ember egységes, közös akaratát és elgondolásait fejeznék ki. Azzal pedig végképp nem értek egyet, hogy a „roma népesség” „reális önképe” és közös öntudata jelenne meg Bársonyék finoman szólva is ellentmondásos és az akadémikus történettudományt, különösen Karsai László személyét és munkásságát támadó és lejáratni akaró kötetében. Egy agresszív érdekcsoport hatalomra, pozícióra és anyagi előnyökre való törekvéseiről van itt szó. A valóban tudományos, a történeti realitások megismerését segítő kutatás felől nézve pedig szóba sem jöhetnek ezek a szerzők vitapartnerként, az egészre azt lehet mondani, amit Karsai László egy korábbi vitában már megtett: „szomorú és aljas”.⁵⁵

Forray Katalinék kimondják ugyan, hogy Bársony és Daróczi „aktivisták”, azaz látenszen tudunkra adják, amit Karsai nyilvánosan is többször kimondott, hogy ez a két ember nem történész, nem szakember. Miért kell mégis egy oláh-cigány érdekcsoport aktivistáit (azzal végképp nincs kedvem foglalkozni, hogy tényleg azok-e és

⁵² Bernáth Gábor – Brassói Vivien – Orsós Julianna: *Ha szaladok agyonlőnek, ha megállok agyonvernek. Az európai Roma Holokauszt.* Budapest: Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2015.

⁵³ Bársony János – Daróczi Ágnes: *Kali trash-Fekete félelem. Pharrajimosz-térvágatás. Samudaripen-legyilkolás. A romák sorsa a Holocaust idején Magyarországon II.* Budapest: Romano Instituto Alapítvány, 2015.

⁵⁴ Forray – Orsós, 2016. 518., 523.

⁵⁵ A Kisebbségkutató Intézetben 2014. szeptember 26-án rendezett vita. <https://www.youtube.com/watch?v=ZVCa8bQLxDQ> (Utolsó letöltés: 2018. június 8.)

valóban kiemelkedőek-e) tudományos tényezőnek tekinteni?⁵⁶ Azért is furcsállom, hogy Forray Katalin és Orsós Anna nem illeti bírálattal azt a tevékenységet, amit ez az érdekcsoport képvisel, mert amikor lovári nyelvoktatásról és nyelvvizsgáról van szó, akkor határozottan és keményen kritikusak a színvonaltalansággal és a szélhámoskodással szemben.⁵⁷ Egyáltalán, miért egy olyan felemás értékű könyv kap dominanciát a „történeti megközelítésekénél”, amely a nyilvánosság számára nem hozzáférhető, létrejöttét pedig szakmai és kormányzati körökben is elmarasztalják, ismervén a háttérben húzódó érdekeket és hatalmi törekvéseket, de nem illendő róla beszélni, az érdemi diskurzus valójában személyes szintén folyik? Forrayék jelzik a Bársonyék kiadványával szembeni kritikus hangokat és az ennek nyomában keletkezett vitát, ami egy bírálat és egy cikk,⁵⁸ de már ezt is „szokatlanul hosszú”-nak titulálják, pedig inkább azt mondanám, hogy ez csak a kezdet volt. A komolyabb vitáról, ami Heindl Péter és Karsai László között zajlott,⁵⁹ Forray Katalinéknak nem volt tudomásuk írásuk keletkezésékor. Ebben a vitában Karsai ismételtlen kénytelen volt konstatálni, hogy bírálója nem történész, nincsenek komoly szakmai eredményei, érvei pedig történetitlenek. Mindezt egyrészt a tárgyilagosság okán hozom fel, másrészt fontos érzékeltetni, hogy Bársonyék tevékenysége nem pusztán valamiféle roma aktivizmus, tágabb vitatérbe illeszkedik, amelyben nemcigány mozgalmárok is részt vesznek, s a törésvonalak nem elsődlegesen roma-nemroma oppozíciót jelentenek.

Megtisztelő számomra és őszintén köszönöm Forray Katalinéknak, hogy „a történeti feltárára irányuló kutatások közül” az én tevékenységemet emelték ki.⁶⁰ A történelmi megközelítés felvetésénél azonban mégis túlmennék saját elégedettségemen és rá

⁵⁶ Forray – Orsós, 2016. 518.

⁵⁷ Forray – Orsós, 2016. 520.

⁵⁸ Landauer Attila: Mi is ez a könyv? *Kritika*, 2016/5–6. 20–25.; Czene Gábor: Az ügy. *Népszabadság*, 2016. szeptember 10. Hétféje, 2–3.

⁵⁹ Heindl Péter: Büszkeség és előítélet. Vita a roma vészorszakról. *Eszmélet online*, 2017. július 27. <http://www.eszmelet.hu/heindl-peter-buszkesege-es-eloitel/> (Utolsó letöltés: 2018. június 8.); Karsai László: A történészek és a roma holokauszt. Vita Heindl Péterrel. *Eszmélet online*, 2017. augusztus 17. <http://www.eszmelet.hu/karsai-laszlo-a-torteneszek-es-a-roma-holokauszt/> (Utolsó letöltés: 2018. június 8.)

⁶⁰ Forray – Orsós, 2016. 523.

kell kérdezni: Miért mindig a roma/cigány nacionalizmus a viszonyítási pont, ha történelemről van szó? Miért nem a valós szakmai teljesítmény, mint ahogy a szociológiánál és a kulturális antropológiánál? Karsai László 2014-ben nemzetközi konferenciát szervezett a holokausztról, ahol tehetséges fiatal történészek szerepeltek, előadásaik kötetben is megjelentek.⁶¹ Hajnáczy Tamás a Kádár-korszak cigánypolitikájának fontos forrásait adta ki és dolgozza is fel kitűnő tanulmányokban.⁶² Landauer Attila vaskos kötetben tette hozzáférhetővé az egyházak és cigányok kapcsolatának forrásait.⁶³ Néhány éve megindult a megyei szintű forráskiadás⁶⁴ is, de a romológusok, illetve az ún. cigánykutatók tudomást sem vesznek ezekről a kötetekről, amikor a cigányok múltjáról beszélnek. Munkáinkban új értelmezéseket, új kutatási irányokat vetettünk fel. Miért nem ezek összefoglalása szerepel a történeti megközelítések bemutatásánál, illetve miért szorulnak háttérbe félmondatokkal, vagy maradnak említés nélkül?

Ha jól értem, s ha igen, akkor egyet is értek velem, van egy általános identitásépítő igény, de ez csak keveseknél értelmeződik a „nemzetépítés” ideájában, a cigányok/romák nagyobb részét a nemzetépítés nem foglalkoztatja. Az identitásépítés és a jövőkép kapcsán viszont több helyen úgy írnak Forray Katalinék, mintha lenne valamiféle egységes, közös akarata a cigány népességnek. Szerintem politikailag nincs, különféle értelmiségi törekvések vannak annak beállítva. Azt elfogadom, hogy a cigány népességben általánosan jellemző egy új önképre való törekvés. Távol álljon tőlem, hogy Forray Katalin és Orsós Anna írásának jelentőségét kisebbitsem, de önmagában az, hogy zajlik valamiféle „nemzetépítés”, nem új és nem merész következtetés. Az 1990-es

⁶¹ Molnár Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapiig. A magyar holokauszt 70 év távlatából*. Budapest: Balassi Kiadó, 2017.

⁶² Hajnáczy Tamás (szerk.): „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” *Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1959*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2015.

⁶³ Landauer Attila (bev. és szerk.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztény egyházak kapcsolatának forrásai (1567-1953)*. Budapest: L' Harmattan, 2016.

⁶⁴ Kardos Ferenc: „Veszedelemes habok között látszatik életünk forogni”. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 2008. Zalai Gyűjtemény 65.; Kereskényiné Cseh Edit (vál.): *Források a Békés megyei cigányság történetéhez (1768–1987)*. Gyula: Békés Megyei Levéltár, 2008.

években zajlott nemzetépítési viták óta ez nyilvánvaló, bőséges szakirodalma is van a témának. Prágában 2001-ben a roma kongresszuson *A Roma Nemzet Nyilatkozatában* az akkor jelenlévő romák kimondták, hogy transznacionális nemzetnek tekintik (*transnational Nation*) magukat.⁶⁵ Az más kérdés, hogy valóban nemzetépítésről, a nemzet új paradigmájáról beszélhetünk-e, és a „roma nacionalizmus” Hancock által kidolgozott ideológiája a tudományos elemzés szempontjából mennyire tekinthető reálisnak. Arra pedig éppen Forray Katalinék írása világít rá, hogy a nemzet új paradigmája a romák sokasága számára semmit sem jelent, nem is ismerik.

Forray Katalin és Orsós Anna a roma népesség két lehetséges útját vázolja. Az egyik a középosztályosodás, amely szerintük „asszimilációt feltételez”, illetve az „etnikai jellemzők háttérbe szorítását”.⁶⁶ A másik kulturális egyediséggel a többitel egyenrangú kisebbségi népcsoportként elismerést elérni.

A két jövőbeni utat jó lett volna összevetni Erős Ferenc tanulmányával,⁶⁷ melyben az identitás lehetséges alternatíváiról beszél. Ő azt a két irányt, ami nem teljesen azonos Forray és Orsós teóriájával, de átfedésben vannak, nem látja egymással feltétlenül ellentétben lévőknek. Ez a felvetésem nekem is: miért kellene ennek a kettőnek kizárnia egymást? Erős Ferenc a cigányellenesség dimenzióit vizsgálva kétesélyesnek látta a folyamatokat, amelyek csökkenthetik vagy éppen felerősíthetik a cigányellenes attitűd egyes elemeit. Erős Ferenc szerint az egyik lehetséges fejlődési irány a társadalom multikulturális modernizálódása, amelyben a cigány identitás megőrződik, a cigányság pedig hátrányainak csökkenése mellett integrálódik. A másik lehetséges út a hátrányok és a diszkrimináció növekedése, a cigány identitás „sérült és fenyegetett” identitásként történő rögzülése. „A legnagyobb veszélyt az jelenti, ha a társadalmi problémák úgy etnicizálódnak, hogy a társadalom

⁶⁵ Fosztó László: Van-e cigány nemzetűdát? In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest: Teleki László Intézet, 2002. 207–224.

⁶⁶ Forray – Orsós, 2016. 524.

⁶⁷ Erős Ferenc: Előítélet és etnicitás. A cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. *Magyar Tudomány*, 1997/6. 712–723.

képtelen a létrejött új identitásokat integrálni.” – mondja Erős Ferenc.⁶⁸

Forrayék és Erős értelmezéséhez is ugyanaz a felvetésem: miért kellene a roma népesség összességének egyazon úton továbbmennie?

A roma/cigány népességben Magyarországon már korábban és a közelmúltban is történt középosztályosodás, de semmilyen kutatás nem mérte fel, hogy milyen arányban. Asszimilációs és nem asszimilációs utakra egyaránt találunk példákat, ám erről sem tudjuk, hogy melyik volt az erősebb.

A magam részéről a középosztályosodást tartom fontosabbnak, és megmondom egyenesen, hogyha vagy-vagy alapon értelmezzük a két alternatívát, akkor az asszimilációt járulékos veszteségnek tekintem. Nem szükségszerű azonban, hogy így legyen. Középosztályosodás akkor lehetséges, ha az egész magyarországi népességben lesz egy kiegyenlítődé, mint néhány évtizede az Egyesült Államokban. A feketék emancipációjának erősödését, az affirmatív action-t az tette lehetővé, hogy a középosztályosodás az USA egész népességét érintette.⁶⁹ A roma népességen belül is változás szükséges. A legnagyobb gondok nagy része, amiket a romákról szólva különféle szerzők számba vesznek, zömében nem roma etnikai sajátosságok, nagyrészt ugyanolyan okokból fakadnak, mint az underclass (alsóosztály) vagy undercast (alsókaszt) helyzetű népesség összességében. A roma népesség zömének helyzetét nem lehet önmagában megoldani, olyan átfogó, országos, osztársadalmi léptékű politika nélkül, amely megszünteti a strukturális és a pszichológiai csapdát, annak újratermelődését.

Forray Katalinék két alternatívájából a domináns tendencia ma Magyarországon láthatóan a második, de olyan módon zajlik és olyan irányba tart, ami senkinek sem jó. Kulturálisan az egységes cigány kisebbség fikció. A gazdasági és társadalmi feltételek megváltozása nélkül a magyarországi népesség egy része strukturálisan „cigányként” termelődik újra, és ez a szegmens ténylegesen semmilyen különleges etnikus kultúrával nem

⁶⁸ Erős, 1997. 722.

⁶⁹ A témáról I. Zolnai János: „Túl későn jöttünk.” Beszélő-beszélgetés Ujlaky Andrással az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány (CFCF) elnökével. *Beszélő*, 2016. november 3. <http://beszelo.c3.hu/blog/zolnai-janos/%E2%80%99Etu-l-keson-jottunk%E2%80%9D> (Utolsó letöltés: 2018. június 8.)

rendelkezik, hacsak a szegénység kultúráját nem nevezzük annak. A roma népesség kulturális tagoltságát Forray Katalin és Orsós Anna is hangsúlyozzák, s ezt egészíteném ki a politikai tagoltsággal. A politikai térben is ugyanúgy megosztottak a romák, nem valamiféle egységes, közös roma érdek és akarat határozza meg a választásaikat, hanem a politikai orientáció, az ideológia és az érdek. A roma reprezentációban a romák évek óta rossz, töményen etnicista, mindenből sérelmi politikát alakító válaszokat adnak, ami a kulturális nemzetiségi alternatíva szempontjából is többet árt, mint használ. A pártszerveződések, a választási eredmények és roma értelmiségieknek a szélsőjobbhoz való közeledése jelzik az önmaguk állította akadályokat. Példaként említem a roma közösségi oldalakon felháborodást kiváltó Opre Roma párt és vezetője szélsőjobboldali gyökereit és kötődéseit. Továbbá némely roma értelmiségieknek szintén felzúdulást és megrökönyödést kiváltó tárgyalásait az azóta megbukott érpataki polgármesterrel, aki egy olyan közösségépítési „modellt” igyekezett népszerűvé tenni, melynek eszményei Julius Evola fasiszta filozófiájából merítkeznek.

Összefoglalás

Írásomban Forray Katalinnak és Orsós Annának a magyarországi romák jövőjéről felvázolt koncepciójához szóltam hozzá, elsősorban történeti aspektusból. A hozzászólás túlnötte eredeti keretét és vitacikk jellegét is, tanulmány lett, amit a romológiában domináns történeti látásmóddal szemben felvetett alternatívaként adok közre, remélve a tudományterületen tevékenykedők részéről a pozitív fogadtatást és az újragondolásra való fogékonyságot.

Több történeti kérdésben adtam eltérő elemző magyarázatot, a hagyományos vándorlásos múltértelmezéstől a cigányzenén át a csoporttagolódásig. Érvélem ezen a téren arra irányult, hogy szakítsunk a leegyszerűsített klisékkel, egész időszakok, korszakok egy-két mondatos felületes jellemzésével. Ezzel elválaszthatatlanul társulnia kell a múltbeli események kellő történeti kontextusba helyezésének és a „cigány történelem” kronológiai és tárgyi beszűkítettségével történő szakításnak. Fontosnak tartanám azt is, hogy a cigányok múltjának ne minden eseményét és történetét a „cigány-nemcigány” ütköztetésben értelmezzük, különösen a társadalmi pozíciók és a tagolódás vizsgálatában.

Határozottan amellet foglaltam állást, hogy a megismerést szolgáló történeti kutatásnak, a szakemberek képzésében a történeti ismeretek közvetítésének és a különféle szintű tananyagfejlesztéseknek kifejezetten forráskritikai alapokon kell állnia. Ez a cél nem rendelhető alá roma reprezentációnak, etnikai mobilizációnak, nacionalizmusnak, roma narratívának, vagy nevezzük bárhogyan másnak. Ebből adódóan leginkább a történeti kutatás és az identitásépítés viszonyának megítélésében van Forray Katalinnal vitám. Az identitásépítés, illetve képviselőinek jelentőségét másképpen látom, legfőképpen pedig semmilyen módon nem fogadom el a tényleges tudományos tevékenységgel egyenrangúként történő elismerésüket.

A „roma jövő” alternatívájával kapcsolatban kiegészítéseket tettem. Véleményem leginkább abban tér el Forray és Orsós álláspontjától, hogy egyrészt irreálisnak látom a romákat teljesen egységesnek és közös utat követőnek értelmezni; másrészt a középosztályosodás vs. etnikai sajátosságok megőrzése oppozícióban az előbbit látom fontosabbnak, míg utóbbit konstruálnak és erőltetettnek.

Forray Katalin és Orsós Anna írásának három alappillére az etnicizmus, az oppozicionizmus és az asszimilacionizmus. Ezt a szemléleti hármasságot kell túllépnie nézetem szerint a romológiának, illetve általában az ún. cigánykutatásnak. Az újragondolás elkezdődött, éppen a Romológia és Nevelésszociológia Tanszék közelmúltbeli konferenciáján, Biczó Gábor kiváló teoretikus előadásával.⁷⁰ Biczó Johannes Fabian „othering” fogalmából kiindulva fejtette ki, hogy az „elmásítás” ellentmondásait és megrögzültségeit felülvizsgálni szükséges jelenünk romaképében. A felülvizsgálatnak a történeti tartalmakra, eljárásokra, jelentésekre, magyarázatokra és azok fogalomkészletére is ki kell terjednie. Ehhez igyekeztem hozzájárulni.

⁷⁰ Biczó Gábor: Az „othering”, mint a kortárs magyarországi roma-diskurzus fogalmi regiszterének allegóriája. Pécs 2018. május 11-én a VII. Romológus Konferencián elhangzott előadás. Összefoglalása: *Horizontok és Dialógusok IV.* Konferencianapok Pécs, 2018. május 9-12. Absztraktkötet. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Intézet, 2018. 173.

Felhasznált irodalom

- A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Budapest: szerk. és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. 1895. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új folyam. IX. köt.
- Antalffy Gyula: Magyarok a cigánysoron. Az alföldi „gazdag” parasztvárosok újkeletű agrárproletársága. *Népszava*, 1937. április 18. 11.
- Bársony János – Daróczi Ágnes: *Kali trash-Fekete félelem. Pharrajimos-szétvágatás. Samudaripen-legyilkolás. A romák sorsa a Holocaust idején Magyarországon II*. Budapest: Romano Instituto Alapítvány, 2015.
- Bernáth Gábor – Brassói Vivien – Orsós Julianna: *Ha szaladok agyonlőnek, ha megállok agyonvernek. Az európai Roma Holokauszt*. Budapest: Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2015.
- Biczó Gábor: Az „othering”, mint a kortárs magyarországi roma-diskurzus fogalmi regiszterének allegóriája. Pécs 2018. május 11-én a VII. Romológus Konferencián elhangzott előadás. Összefoglalása: *Horizontok és Dialógusok IV*. Konferencianapok Pécs, 2018. május 9-12. Absztraktkötet. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Nevelés-tudományi Intézet, 2018.
- Czene Gábor: Az ügy. *Népszabadság*, 2016. szeptember 10. Hétféje, 2-3.
- Crowe, D. – Kolsti, J. (ed.): *The Gypsies of Eastern Europe*. New York – London, 1991.
- Erdős Kamill: A magyarországi cigányság. Törzsek, nemzetségek. *Néprajzi Közlemények*, 1958/1-2. 152–173.
- Erős Ferenc: Előítélet és etnicitás. A cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. *Magyar Tudomány*, 1997/6. 712–723.

- Forray Katalin – Orsós Anna: Roma jövő Magyarországon. *Educatio*, 2016/4. 516–526.
- Fosztó László: Van-e cigány nemzettudat? In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép–Európában*. Budapest: Teleki László Intézet, 2002. 207–224.
- Fraser, Angus: *A cigányok*. Budapest: Osiris Kiadó, 1996.
- Hajnáczy Tamás (szerk.): „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” *Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1959*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2015.
- Hale, Henry E.: Explaining Ethnicity. *Comparative Political Studies*, Vol. 37. 2004/4, 458–485. Magyar fordítása: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/pdf/05hale.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. június 8.)
- Heiczinger János: Adatok a falu cigánykérdéséhez. *Népegészségügy*, 1939. 18.
- Heindl Péter: Büszkeség és előítélet. Vita a roma vészorszakról. *Eszmélet online*, 2017. július 27. <http://www.eszmelet.hu/heindl-peter-buszkeseg-es-eloitel/> (Utolsó letöltés: 2018. június 8.)
- Kamusella, T. – Nomachi, M. – Gibson, C. (ed.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. New York: Palgrave Macmillan, 2016.
- Kardos Ferenc: „Veszedelmes habok között látszatik életünk forogni”. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 2008. Zalai Gyűjtemény 65.; Kereskényiné Cseh Edit (vál.): *Források a Békés megyei cigányság történetéhez (1768–1987)*. Gyula: Békés Megyei Levéltár, 2008.
- Karsai László: A történészek és a roma holokauszt. Vita Heindl Péterrel. *Eszmélet online*, 2017. augusztus 17. <http://www.eszmelet.hu/karsai-laszlo-a-torteneszek-es-a-roma-holokauszt/> (Utolsó letöltés: 2018. június 8.)
- Kovalcsik Katalin: Szlovákiai oláh cigány népdalok. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1985.

- Kovalcsik Katalin: A beás cigányok népzenei hagyományai. In: Barna Gábor – Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok I. Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18-19. században*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 1993.
- Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2004.
- Ladányi János – Szelényi Iván: Alsókasztosodás. *Élet és Irodalom*, 2014. szeptember 19.
- Landauer Attila: Mi is ez a könyv? *Kritika*, 2016/5–6. 20–25.
- Landauer Attila (bev. és szerk.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztény egyházak kapcsolatának forrásai (1567–1953)*. Budapest: L' Harmattan, 2016.
- Madarassy László: A putri-negyed. *Néprajzi Értesítő*, 1905. 53–57.
- Magyar Néprajzi Lexikon. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-1130.html>, és <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-1064.html>. (Utolsó letöltés: 2018. június 5.)
- Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára. Somogy vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei, 1777. II. k. 99–103.
- Majtényi György: *Állami segítség vagy erőszakos asszimiláció? Az 1945 utáni roma történelem forrásairól és értelmezéséről. Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene*. Pécs: Felelős szerkesztő: Márfi Attila, társszerkesztő: Dr. Kosztics István. 2005. 121–132.
- Marushiakova, E. – Popov, V.: Between Exoticization and Marginalization. Current problems of Gypsy Studies. *Behemoth – A Journal on Civilization*, 2011. 1.
- Marushiakova, E. – Popov, V.: European Policies for Social Inclusion of Roma: Catch 22? *Social Inclusion*, 2015, Volume 3, Pages 19–31.

- Marushiakova, E. – Popov, V. (ed.): *Roma Culture: Myths and Realities*. Series editors: Kyuchukov, Hristo –a Hancock, Ian. Munich, Lincom Academic Publisher, 2016. Roma Series, Volume 3. In Memoriam Donald Kenrick (1929–2015)
- Miskolczy Ambrus – Varga E. Árpád: *Jozefinizmus Tündérorságban*. Budapest: Tarsoly Kiadó, 2013.
- Molnár Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapokig. A magyar holokauszt 70 év távlatából*. Budapest: Balassi Kiadó, 2017.
- Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kaposvár: Kiadja a Társadalomtudományi Tanszék gondozásában a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. 1998.
- Nagy Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15-20. században. In: *Romák a történelemtanításban*. Történelemtanárok 17. Országos Konferenciája 2007. október 13-14. Budapest: Történelem Tanárok Egylete, 2008. 35–50.
- Nagy Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999)*. Gödöllő: Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, 2011.
- Nagy Pál: Ki beszél itt cigány történelemről? In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmk a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécs: PTE, BTK, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2015. 50–127.
- Nagy Pál: Kolozsvár cigány népessége II. József korában. *Erdélyi Krónika*. <https://erdelyikronika.net/2017/11/kolozsvar-cigany-nepessege-ii-jozsef-koraban/> (Utolsó letöltés: 2018. június 5.)
- Soós István: Assimilation oder Integration? Staatliche und administrative Versuche zur gesellschaftlichen Einfügung der Roma im Königreich Ungarn (18.–19. Jahrhundert). In: Kropf, Rudolf – Polster, Gert (Hg.): *Die Volksgruppe der Roma und Sinti bis 1938*. Eisenstadt: Redaktion: Evelyn Fertl, 2016.101–121.

- Tamás Gáspár Miklós: A lényegről. 2017. január 14.
http://kettosmerce.blog.hu/2017/01/14/tgm_a_lenyegrol (Utolsó letöltés: 2018. június 5.)
- Váradi János: *A cigány népesség a történeti Magyarország polgári korszakában*. Pécs: Phd értekezés. 2014.
http://www.idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/varadijan_ospd.pdf (Utolsó letöltés: 2018. június 5.)
- Varga J. János: Fürsorglicher Gutsherr, fürsorglicher Staat. Zigeuner in Westtransdanubien im 17–18. Jahrhundert. In: Kropf, Rudolf – Polster, Gert (Hg.): *Die Volksgruppe der Roma und Sinti bis 1938*. Eisenstadt: Redaktion: Evelyn Fertl, 2016. 89-100.
- Zolnai János: „Túl későn jöttünk.” Beszélő-beszélgetés Ujlaky Andrással az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány (CFCF) elnökével. *Beszélő*, 2016. november 3.
<http://beszelo.c3.hu/blog/zolnay-janos/%E2%80%9Eutul-keson-jottunk%E2%80%9D> (Utolsó letöltés: 2018. június 8.)